

Головний редактор
С. О. Павленко

Заст. головного
редактора
О. Б. Коваленко

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
З історії -

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
Г. В. Борjak,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'явко,
Ю. А. Мицик,
О. П. Моця,
С. О. Павленко,
В. М. Половець

З філософії -

І. В. Бичко,
Г. В. Волинко,
В. А. Личковах,
В. Г. Табачковський,
В. І. Шевченко,
О. О. Явоненко

З філології -

О. Г. Астаф'єв,
О. Г. Ковальчук,
П. П. Кононенко,
А. Г. Погрібний,
Г. В. Самойленко
З економіки -
С. І. Бандур,
С. І. Іщук,
Л. О. Коваленко,
М. В. Кужільний,
А. М. Москаленко,
І. Ф. Степаненко,
О. П. Степанов,
Д. М. Стеченко

РЕДАКЦІЙНА РАДА

М. П. Бутко,
О. П. Васюта,
А. А. Григор,
П. В. Грищенко,
П. Ф. Киценко,
О. Ф. Лавренюк,
І. І. Леонов,
В. В. Мельничук,
В. І. Польшаков,
С. І. Пономаренко,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
В. Ф. Савченко,
П. С. Сохань,
Л. В. Студьонова,
Б. І. Суховірський,
П. Т. Тронько,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко,
Ф. І. Шлиг,
О. Ф. Явоненко,
В. П. Яковець

Відповідальний секретар
О. Ф. Тевкун
Редактор випуску
О. В. Ткаченко

Видавці - Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський держінститут економіки та управління, Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. В. Гоголя

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

З М І С Т

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УРАЇНИ

А. Боровик. Роль учительських курсів українознавства у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл за Центральної Ради. 3

У ГЛИБ ВІКІВ

П. Кулаковський. Чернігівщина на картах Боплана. 9

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

В. Мазепа. Село Машеве. 17

Г. Доманова. Урядовці Чернігівського магістрату (друга половина XVII - XVIII ст.) 29

Ф. Білокінь. Села Полтавщини за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. 40

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

А. Гуляй, Ю. Мицик. Незнані універсали гетьмана Івана Мазепи. 56

Дніпром всиновлений чуваш (матеріали до біографії

М. Сеспеля, підг. до друку Б. Юр'єв). 68

«Письма издалека» (Публікація Г. Морозової). 74

РОЗВІДКИ

І. Петреченко. Програми опису Чернігово-Сіверщини кінця XVIII ст. 78

В. Бойко. Переселення селян Чернігівської губернії в Південно-Уссурійський край (1883-1885 рр.). 87

П. Овдієнко. Генезис українського націонал-комунізму: «лівобережна фракція» українських есерів. 93

О. Тарасенко. До питання про рік народження архієпископа Філарета (Гумілевського). 96

В. Половець. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861-1917 рр.). 98

В. Іванишина. Динаміка демографічних процесів на Чернігівщині в 60-ті рр. 20 ст. 106

В. Шевченко, О. Рахно. Із життєпису О. Русова: з глибокою шаную до Кобзаря. 110

В. Пащенко, Т. Нагорна. Істинно православні в Україні: невідомі факти чи замовчувані сторінки історії? 118

М. Кеда. М. Петров і його нарис новітньої європейської історіографії. 125

Н. Климович. Чернігів та чернігівці в житті С. Єфремова. 131

В. Задко. Військові дії на Сумщині у 1941-1943 рр. ... 136

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

В. Довбня. Органічність людини в контексті філософської антропології К. Ушинського. 163

О. Чорний. Світ Григорія Сковороди. 169

І. Соломаха. Людина як шукач правди у філософії Іоанікія Галятівського. 171

МОВОЗНАВСТВО

О. Попенко. Семна організація дієслів надмірної дії з формантами на-, на-...ся. 178

В. Хоменюк. Функціональна трансляція обставинних синтаксем, виражених приєменниково-відмінковими формами. 182

БІБЛІОТЕКА

Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

М. ПЕТРОВ І ЙОГО НАРИС НОВІТНЬОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сьогодні українська історична наука з метою вдосконалення існуючих методів дослідження все частіше звертається за досвідом минулого. В галузі історіографії поряд з розробкою нових проблем вивчаються її традиції, що дає можливість поновому оцінити внесок попередніх фахівців, визначити перспективи та варіанти подальшого розвитку. В цьому контексті важливе значення має досвід вітчизняних дослідників XIX ст., які вивчали європейську історіографію.

В Україні першим, хто здійснив спеціальне дослідження здобутків європейських істориків, був професор Харківського університету Михайло Назарович Петров (1826 - 1887). Сучасникам він був відомий своїм курсом «Лекцій з всесвітньої історії»¹ та нарисами «Із всесвітньої історії».² На жаль, він і досі залишився майже не поцінованим як автор «Новітньої національної історіографії в Німеччині, Англії та Франції».³ Під терміном «новітня» він розумів історіографію кінця XVIII - першої половини XIX ст.

Історіографія як «спеціальна галузь історичної науки, вивчає закономірності зародження, становлення і розвиток історичних знань, їх трансформацію в науку, внесок провідних істориків, історичних шкіл, наукових і видавничих центрів у збагачення історичної думки, формування і утвердження нових наукових концепцій історичного процесу, аналізує повноту і достовірність дослідження тих чи інших проблем і періодів всесвітньої або вітчизняної історії»⁴. У світлі цього положення М. Петрова можна, безумовно, назвати одним із перших дослідників історії історичної науки.

Вчений готував докладні історіографічні вступи до своїх лекцій. Особливо це стосувалось так званої «пропедевтики» - перших вступних лекцій до курсів, в яких, крім загальних онтологічних засад, подавався короткий стислий огляд основних історичних концепцій. Численні програми з всесвітньої історії, що зберігаються в архіві, свідчать, що в лекційних курсах він особливо багато уваги приділяв аналізу джерельної бази та історичної літератури.⁵ У спеціальних наукових роботах також вказував бібліографію до кожної теми і навіть окремих її частин. Це добре видно на прикладі рукописного варіанту його книги з стародавньої історії⁶. На жаль, у його працях, які вийшли друком, така особливість автора не дуже помітна. При виданні, наприклад, своїх «Нарисів» автор опустив історіографічний аналіз тих робіт, які використовував для їх написання, хоча рукописні матеріали підтверджують наявність такого аналізу⁷. Саме в результаті кропіткої роботи з аналізу різних версій, концепцій та підходів читач отримує коротке оповідання, в основу якого покладено те «найкраще», ретельно вибране автором, що, на його думку, найправдоподібніше висвітлювало подію. Кожний нарис є, таким чином, верхівкою величезного айсберга інформації, яку обробив та проаналізував дослідник. Яскравим прикладом такого підходу є матеріали до історії Людовіка XIV⁸, які зберігаються в архіві в особистому фонді історика. Автор, ймовірно, мав на меті написання ще одного нарису, який через невизначені причини друком так і не вийшов і представлений лише у вигляді підготовчих матеріалів.

Спеціальною історіографічною роботою М. Петрова є «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії та Франції», яка вийшла друком в 1861 р. Праць подібного роду, присвячених загальному аналізу європейській історіографії, тоді не існувало ні в Європі, ні в Росії. Європейська історична література того часу була багата на бібліографічні посібники, але загальний порівняльний аналіз був

рідкістю. М. Петров серед перших подібних спроб виділяє роботи Вахлера, Фітца та К. Роттека. Але зазначає, що їх твори на середину XIX ст. вже не відповідали вимогам науки. Книга Вахлера, видана ще у 1812 р. була вже застарілою, робота Фітца, видана у 1844 р. майже не торкалась новітньої історіографії. Стаття Роттека, опублікована в 1840 р., вважалася найбільш вдалою в цьому відношенні, однак в ній, як і у вищеназваних роботах, розглядалась переважно німецька історіографія і лише побіжно висвітлювались проблеми розвитку історичної науки в інших європейських країнах⁹. Таким чином, актуальність такої праці для того часу була незаперечною. В цілому, до середини XIX ст. історіографія розроблялась епізодично¹⁰. Сам термін «історіографія» почав широко застосовуватись на практиці у науковій лексиці університетських вчених лише в кінці XIX - на початку XX ст.¹¹. Навіть ті російські історики, які так чи інакше торкалися питань історіографії, не робили її критичного аналізу. Російські попередники М. Петрова - Т. Грановський, М. Лунін - та сучасники - відомі університетські викладачі В. Бауер, С. Соловійов, В. Герье - у вступних лекціях також вміщували огляди літератури з окремих тем, однак вони носили здебільшого бібліографічний характер.

Думка про створення порівняльного аналізу європейської історіографії виникла у М. Петрова, ймовірно, за часів його наукового відрядження в країні Європи у 1858 - 1860 рр. Тоді ще досить молодий історик, якого направили «підготуватися до якомога ґрунтовнішого виконання обов'язків університетського викладача всесвітньої історії», поставив перед собою потрійну мету: познайомитись з літературою з всесвітньої історії; з викладанням цієї науки в закордонних університетах; з її головними допоміжними галузями та найближчими спорідненими наукам.¹²

За кордоном М. Петрову пощастило на особисті знайомства: він мав нагоду спілкуватись з Ф. Шлоссером, Г. Зібелем, І. Дройзенем, Ф. Мінье та іншими відомими істориками.

М. Петров мав непересічний таланти до систематизації, узагальнення історичного матеріалу, створення широкої панорами минулого. Історія для нього - це не проста сума подій, а єдина загальна картина всесвітнього розвитку. Такий підхід він зберіг у своєму огляді європейської історіографії, за що йому часто дорікали в неісторичності. Але саме ця особливість його наукового методу дозволила досліднику зробити те, чого ніхто до нього не робив в галузі історіографії: дати загальну систематичну характеристику європейських шкіл та напрямків дослідження історії. Таким чином, початкова мета дослідника познайомитись з позитивними сторонами та недоліками найвидатніших європейських історичних праць, поступово переросла в бажання об'єднати зібрану інформацію в єдиному порівняльному нарисі.

Беручись за складання такого огляду, М. Петров переслідував також практичну мету: зорієнтувати починаючих істориків у великій масі літератури. «Люди не фахові, які інколи й бажали б зайнятись історією, але не мають під рукою інших посібників, окрім каталогів для продажу книг та уривчастих бібліографічних повідомлень в журналах, ризикують на кожному кроці загубитись у величезній масі літератури і марно витратити час і зусилля, не знаючи, де що шукати й куди звернутись за вирішенням того чи іншого питання, а тим більше - не мають можливості обрати для визначеної мети найкращий авторитет».¹³

Він обмежує свій огляд історіографією Німеччини, Англії і Франції, пояснюючи це тим, що літератури саме цих країн мали в його час всесвітнє значення. Він звертає особливу увагу на роботи і тих істориків, діяльність яких була спрямована на вивчення всесвітньої історії. Саме ці країни, на його думку, мають найбільше подібних прикладів. Слід зауважити, що в розділі, присвяченому англійській історіографії, він помістив бібліографічний огляд деяких американських істориків.

Структурно робота поділена на три частини, кожна з яких присвячена огляду історіографії в окремій країні. Схема подання матеріалу в усіх трьох розділах

приблизно однакова. Спочатку дослідник дає загальну характеристику історіографії даної країни, вказує, які риси відрізняли кожен окрему національну історіографію від інших її сучасних. Головні відмінності між європейськими історіографіями він пов'язує з особливостями кожної європейської нації, її характером і долею: «якщо література насправді висловлює пануючий настрій, весь характер епохи і нації, то це особливо справедливо по відношенню до історіографії. Дух, який творить історію і пояснює створені нею ж явища - один і той самий».¹⁴ Відтак певну увагу автор приділяє національним особливостям характеру кожного європейського народу. Далі подано короткий огляд попереднього розвитку історіографії у кожній країні. І, нарешті, основне місце посідає характеристика напрямків і шкіл «новітньої європейської історіографії», в якій особлива увага приділена окремим найбільш визначним представникам історичної науки. З його аналізу окремих істориків можна прослідкувати певну систему, вичленити своєрідну методику аналізу. Так, спочатку він характеризує джерельну базу, яку використовує той чи інший дослідник у своїй праці. Обов'язково враховуються політичні погляди та вподобання кожного дослідника, аналізуються історіософська концепція і метод дослідження, з'ясовується загальний внесок історика в розвиток історичної думки. І, насамкінець, вказуються недоліки і помилки, яких, на думку М. Петрова, припускався дослідник.

Предметом дослідження у нього виступає історія не загальної літератури з історії, а більш вузький її аспект - історична література з всесвітньої історії. Для оцінки обираються здебільшого ті школи та окремі історики, чиї дослідження залишили помітний слід саме в царині всесвітньої історії.

Основний метод його дослідження зводиться до критичного історичного аналізу. Він досліджує історіографію кожної країни в її розвитку, хоча найбільше уваги приділяє науковій історичній літературі XIX ст. У нього також чітко представлені оціночні критерії - загальна роль, яку відіграли роботи істориків чи їх діяльність в історії історичної науки, а також чесноти і недоліки кожної окремої більш-менш вагомої праці та її автора.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу «новітньої» європейської історіографії, М. Петров вважає за необхідне виділити певні закономірності становлення і розвитку історичних знань в кожній країні. Одна з характерних рис його підходу до історіографічного аналізу полягає в тому, що він оцінює розвиток історичної науки у взаємозв'язку з суспільно-політичною ситуацією. Так, на його думку, почуття народної єдності, яке прокинулось у роздрібленій Німеччині, в науці знайшло свій прояв у появі численних «історій» німецької нації. Завдяки цьому в Німеччині започатковано масові видання історичних документів, здійснені К. Штейном та Г. Пертцем. Подібний огляд видавничої діяльності, пов'язаної з поширенням історичних документів, він дає для Франції (розглядаються праці бенедиктинців, «Академії надписів», діяльність «Школи Хартій») і для Англії. Аналізуються окремі видання та оцінюється їх роль у розвитку історіографії.

Основна увага у нього присвячена розгляду «історичної школи». Її засновниками в Німеччині він називає Ейхгорна, Савіньї, Нібура, Мюллера та Шлоссера. Його оцінки Ейхгорна та Савіньї не набагато відрізняються від сучасних. А от що стосується Мюллера та Нібура, то саме їх, а не Л. Ранке, він вважає засновниками критичного методу. А Л. Ранке, якого він називає «головою сучасної німецької об'єктивно-історичної школи», вдосконалив і застосував критичний метод для дослідження нової історії.

У 20-х - 30-х роках XIX ст. гегелівська філософія мала найсильніший вплив на історичну науку. М. Петров цілком справедливо виділяє напрямок «філософської історії» як окремий. В історіографічному огляді він не приділяє йому багато уваги. Сучасний дослідник впливу німецької історіографії на розвиток історичної думки в Україні В. Потульніцький доводить, що на М. Петрова дуже великий вплив справила саме філософія Гегеля¹⁵. Вплив Гегеля на творчість М. Петрова був дійсно досить великим, особливо що стосується онтологічних проблем. Водночас

М. Петров багато в чому не погоджувався з філософською концепцією історії. Він засуджував те, що сама історико-філософська концепція Гегеля побудована а рїогї, тобто є результатом самої лише метафізичної спекуляції. Внаслідок чого, Гегель відштовхувався не від фактів, а від системи, «смїливо нехтував історичним підґрунтям всюди, де воно не співпадало з його абстрактними категорїями»¹⁶. Історик не погоджувався з відомим твердженням німецького філософа, що «все існуюче розумне». Таке положення великого філософа виправдовувало, на його думку, найжахливіші насильства і тероризм, які сам дослідник категорично засуджував як явища, що не мають права на існування в історичному процесі.

У німецькій історїографїї він підкреслює особливе значення «нової історичної школи», головою якої вважає Л. Ранке, Найвидатнішими представниками цієї школи він називає учнів Ранке - Зібеля, Гїзебрехта і Вайца. В той час, коли позитивїзм в Росїї перебував ще на стадїї становлення, М. Петров висловив думку, що жодна об'єктивна історія не зможе повністю задовольнити потреби суспільства. На підтвердження цього він вказував на існування в Німеччині меншого за значенням суб'єктивно-прагматичного напрямку, втіленого в діяльності Гейдельберзької школи, головою якого він вважав Шлоссера, а гідними представниками - гервінуса і гайссера. До категорїї істориків цього напрямку він відносить також Льобеля, Дальмана та Дройзена. Найхарактерніша риса цього напрямку - сувора моральна оцінка подій, що аналізуються. Ці два напрямки, на думку М. Петрова, прекрасно доповнюють один одного: «їх гармонійне поєднання було б ідеалом досконалої історїї».¹⁷

Він виділяє також історико-культурницький напрямок, який досліджував «внутрішнє» життя німецького народу, його релїгїю, мистецтво, літературу, побут, мораль. Аналізуючи його роль, він зауважує, що йому приділяють несправедливо мало уваги. Достойнством представників цього напрямку він називає використання широкого комплексу джерел: писемних та археологічних пам'яток, літератури, витворів мистецтва, залишків речового побуту. Вчений вважає, що для вивчення культури важливе значення має статистичний матеріал. Інтерес до історико-культурницького напрямку був значною мірою зумовлений тим, що М. Петров досліджував явища культурного життя. Так, в архіві в рукописних варіантах лекцій з всесвітньої історїї є окремі розділи, присвячені історїї одягу, їжі, весільним звичаям, гостинним традиціям, психологічним особливостям деяких народів.¹⁸ На жаль, видавці його курсу «Лекцій з всесвітньої історїї» залишили цей матеріал поза увагою, що до певної міри ускладнює для багатьох дослідників оцінку його спадщини і внеску в історичну науку. З огляду на сучасні тенденції розвитку історичної науки провісницькою виявилась його оцінка перспектив «культурницької історїї»: «ймовірно, їй все ж належить майбутнє науки, якщо вона встигне засвоїти належним чином всю критику й суворий метод історичної школи».¹⁹ Цю ідею в історїографїї було втілено соціокультурними течїями та школами наступного ХХ ст.

Концепція розвитку англїйської історичної науки, представлена М. Петровим, найповніше утвердилась в історїографїї.²⁰ Щоправда, У. Робертсона зараз віднесено до шотландської школи, яку, на думку М. Петрова, представляли перш за все А. Фергюсон та О. Голдеміт. При вивченні англїйської історичної літератури М. Петров через брак часу та недостатнє володіння англїйською мовою прагнув «обмежитись тільки найголовнішими її явищами, які мали європейську популярність». Найбільший інтерес у нього викликали Т. Карлейль, Т. Маколей та Г. Бокль.

У сучасній історичній науці найбільших змін зазнала представлена ним схема французької історїографїї. У М. Петрова в основу аналізу покладено метод дослідження історїї та вагомість внеску істориків у розвиток історичного знання. Згідно з цим підходом, засновниками французької національної історичної школи він називає Ж. Сисмонді, Форїеля і А. Баранта, а її найкращими представниками на сучасному йому етапі - Ф. Гїзо, О. Тьєррі, А. Токвіля, Ф. Мїньє і Л. Тьєра. В

історії французької історичної літератури він називає досліджені ним такі школи: риторичну (Ж. Боссюе), ідеологічну (Дону), реакційну (Л. Бональд, Ж. Местр), мальовничо-генетичну (А. Барант, О. Тьєррі), соціально-гуманітарну (Ж. Мішле) і, нарешті, сучасну історико-прагматичну на чолі з Ж. Сисмонді, Ф. Гізо, А. Токвілем, Л. Тьєром та Ф. Мінье.²¹

Особливістю роботи М. Петрова є те, що він детально розглядає національні риси, які відрізняли кожну історіографію. Так, німецька, на його думку, хоч і розвинулась пізніше за англійську та французьку, далеко випередила своїх «старших сестер» за широтою, різноманітністю та глибиною своїх досліджень. Вона обіймає «історію всіх часів і народів». За його словами, «не можна собі уявити людину, яка у своєму зацікавленні наукою історії могла б обійтись без знайомства з німецькими письменниками. В той час як можна бути дуже освіченим, хоча й не різнобічним знавцем історії, і обмежуватись знанням самої лише німецької літератури, - явище, яке дійсно нерідко зустрічається в освічених колах німецького суспільства».²² Саме тому він помістив німецьку історіографію на першому місці в своєму огляді. Виділяючи такі заслуги німецької історичної літератури, він вказує і на її недоліки: зокрема на непопулярність, недоступність її для широкого загалу, на незначну практичну користь. Так, англійська історіографія в цьому сенсі далеко випередила німецьку у сфері практичного застосування, в умінні громадянського виховання суспільства, французька - в мистецтві логічної організації матеріалу, в яскравості і правильності історичної архітекτονіки. І, нарешті, обидві - в таланті художньої розповіді. Французька історіографія, на його думку, внаслідок численних культурних запозичень є найменш замкненою і своєрідною: «Кожен, хто взявся б читати французьку історичну книгу, завжди знайде в ній що-небудь своє, рідне й привабливе».²³

Історіографічні роботи М. Петрова мають ще одну цікаву особливість: він намагається (і, до речі, робить це досить успішно) намалювати портрет національного історика - німецького, англійського і французького. В такий спосіб він окреслює національні особливості кожної історіографії. Причому в кожній з них, в залежності від національних особливостей її представників, він виділяє певний пануючий «національний» метод і мету дослідження. Так, німці, на його думку, в переважній більшості - об'єктивісти, англійці - прагматики, а французи - літератори.

Національними особливостями кожної історіографії він пояснює також тематику історичних досліджень. Так, головне завдання німецького історика полягало в об'єктивному відтворенні минулого, тобто в засвоєнні собі всього кола пануючих в ньому ідей і понять, у відповідній до цих ідей оцінці подій і явищ. Саме тому німецький історик цікавиться найширшим в хронологічному і географічному сенсі колом подій: «Кожна епоха і кожен народ однаково викликають його інтерес, оскільки всюди він може вивчати ту або іншу самотню форму, в якій розвивалась людська думка й діяльність»²⁴. Англійський історик, навпаки, сприймає історію як прикладну науку. Тому його цікавлять в першу чергу такі теми, дослідження яких дасть відповіді на питання сучасного політичного розвитку країни. Саме тому англійські вчені найкраще обробили свою новітню національну, головним чином політичну історію, яка найбільш здатна прислужитись сучасності. Англійські історики, таким чином, намагаються в минулому віднайти уроки і приклади для сучасності. Французьких дослідників М. Петров називає природженими ораторами. Ніхто не вмів так привабливо, легко, розумно і ясно, хоча й не завжди глибоко, викласти історію, як вони. Ніхто не володіє на такому рівні «генієм системи», логічної організації матеріалу і вмінням популяризувати науку. Щоправда, ця чеснота одразу ж породжує найголовнішу ваду французької історіографії - поверховість і дилетантство²⁵. Відповідно до таких властивостей ідеальний німецький історик - це кабінетний вчений, англійський - відомий політик, а французький - успішний журналіст.

Усе вищесказане дозволяє зробити висновок про непересічне значення

дослідження М. Петровим західноєвропейської історіографії XIX ст. Я. Калакура стверджує, що історіографія в сучасному розумінні цього поняття, тобто як окрема галузь знань, сформувалась в Україні аж на рубежі XIX - XX ст.²⁶ Непересічні унікальні роботи М. Петрова з історіографії своєю структурою та методикою багато в чому визначили методологію й методику історіографічного аналізу в наступних дослідженнях подібного роду, і тим самим готували становлення історіографії як самостійної дисципліни. Найголовніші європейські історичні літератури були ним розглянуті в ракурсі їх порівняння і поступового історичного розвитку. Його історіографія є цілісною картиною історичної науки країн Європи новітнього часу. Його визначення й аналіз напрямків європейської історіографії в основному міцно утвердився в історії історичної науки. Багато його оцінок і положень витримали випробування часом.

Джерела та література:

- 1 Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. В 4 т. - Харьков, 1888.
- 2 Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. - 4-е изд. - СПб: Тип. Стасюлевича, 1904. - 508 с.
- 3 Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. - Харьков, 1861. - 309 с.
- 4 Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. - К., 2000. - Ч. 2. - С. 403.
- 5 ЦДІАУ. - Ф. 2048. - Оп. 1. - Спр. 60. Програма по Всеобщей истории проф. Петрова; Спр. 37. Програма по Древней Истории; Спр. 67 - 68. Програма по Новой Истории.
- 6 Петров М.Н. Курс Древней Истории, читанный в Хар. Ун. Заслуженным Профессором М.Н. Петровым. - Харьков, 1881.
- 7 Петров М.Н. Визионеры в истории // Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного державного університету імені В. Каразіна. - б.н., б.д.
- 8 ЦДІАУ. - Ф. 2048. - Оп. 1. - Спр. 56. Заметки к истории Людовика XIV.
- 9 Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. - С. III.
- 10 Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. - М.: Наука, 1983. - С. 16.
- 11 Татьяна Попова. Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. - К., 2000. - Ч. 2. - С. 420.
- 12 Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. - Харьков, 1861. - 76 с. - С. 2.
- 13 Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. - С. II.
- 14 Там само - С. I.
- 15 Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. - 2000. - № 2. - С. 30.
- 16 Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. - С.55.
- 17 Там само. - С. 87.
- 18 ЦДІАУ. - Ф. 2048. - Оп. 1. - Спр. 40 - 42. Средняя история. - Арк. 104 - 113.
- 19 Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. - С. 110.
- 20 Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. «История» / А.В. Адо, И.С. Галкин, И.В. Григорьева и др. / Под. ред. И.П. Дементьева. - И.: Высш.шк., 1990. - 512 с.; Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. - М - Л: Государственное социально-экономическое издательство, 1940 - 376 с.; Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. - М.: Высш. школа, 1974. - 400 с.
- 21 Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта Императорского Харьковского университета М. Н. Петрова ... - С. 10.
- 22 Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. - С. 2.
- 23 Там само. - С. 188.
- 24 Там само. - С.119.
- 25 Там само. - С.120.
- 26 Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. - К., 2000. - Ч. 2. - С. 407.